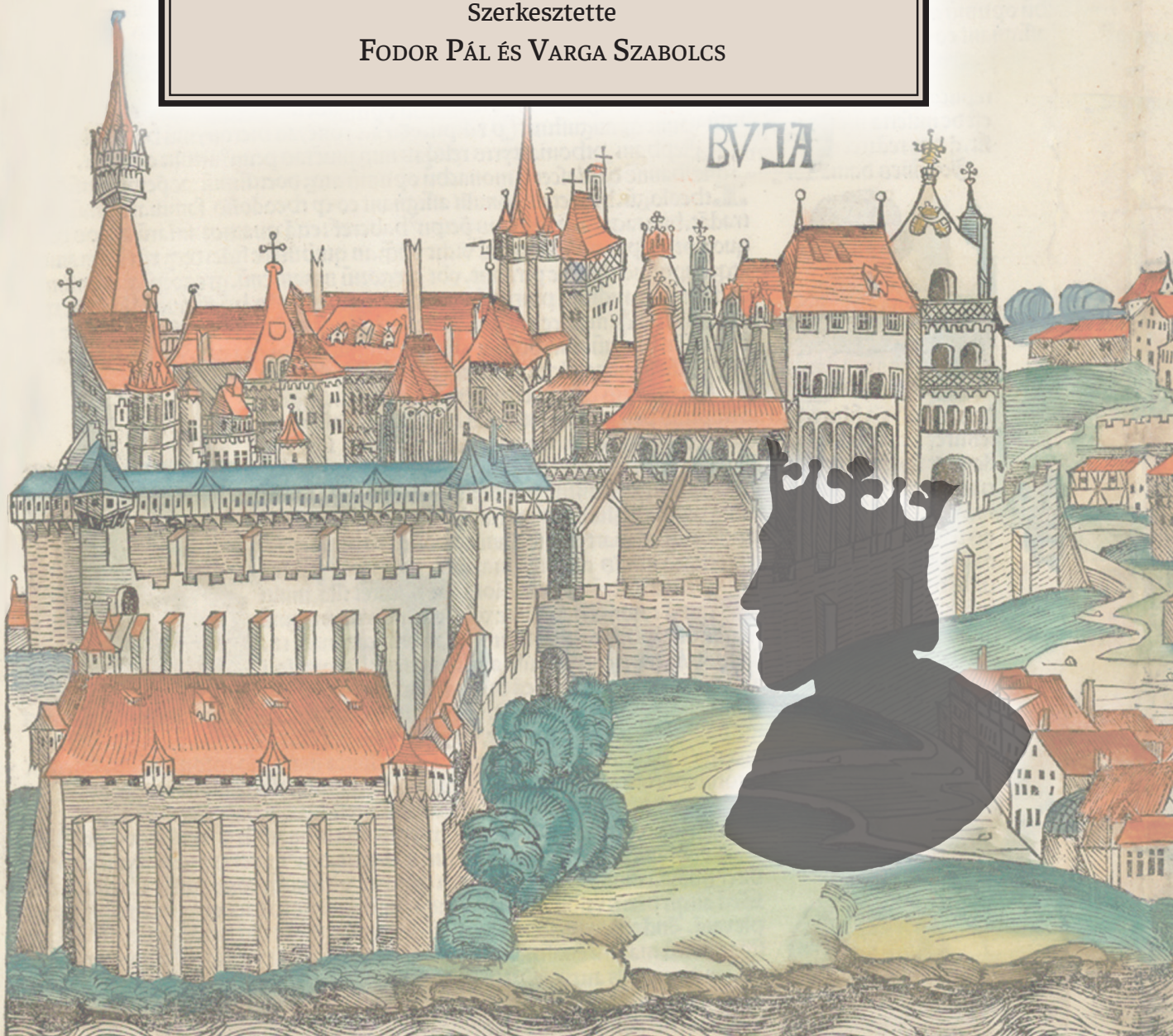

Buda urbs hungarie clarissima regum sedes: in litore danubij sita: hungaria enim ultra ⁊ citra danubiu latissimas terras occupat: quod citra danubiu est: olim pannonia fuit. que ab oriente mesiam ab occidente noricum habuit. septentrione ei danubius. austrum ilirica montes exceptere: que transdanubiu hungaria iacet: pars que nunc transsilvania dicitur: olim ab epipidariis germanis fuerunt ⁊ dacos. nō qui nunc in transilvania imperant: sed palustri potestate vicinia walachia occupant: que adhuc territoriu est quod in quo meridiana salubris: terra est: in bos: inde dus qui p sunt. Anno eius sup ta ambitio iectas nati

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

EGY ELFELEDETT
MAGYAR KIRÁLYI DINASZTIA:
A SZAPOLYAI

Szerkesztette
FODOR PÁL ÉS VARGA SZABOLCS

Tartalom

FODOR PÁL – VARGA SZABOLCS	
Előszó	7
NEUMANN TIBOR	
Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig	13
NEUMANN TIBOR	
„Szinte királyi ház”. A Szapolyai-család reprezentációja, cím- és címerhasználata Mohács előtt	47
KENYERES ISTVÁN	
A Szapolyai-család birtokai 1526 előtt	73
C. TÓTH NORBERT	
Szapolyai János erdélyi vajda török ellenes harcai (1510–1526)	99
FODOR PÁL – OBORNI TERÉZ	
Két nagyhatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága	113
VARGA SZABOLCS	
A hűség rokon: Petrovics Péter a Szapolyaiak szolgálatában	145
KASZA PÉTER	
Útkeresés kényszerpályán: Szapolyai János diplomáciai törekvései (1526–1540)	171

H. NÉMETH ISTVÁN	
Szapolyai János várospolitikája	183
GÁLFI EMŐKE	
Szapolyai János és az erdélyi városok	201
B. SZABÓ JÁNOS	
A Szapolyaiak hadserege Szapolyai János és II. János korában	213
CSEPREGI ZOLTÁN	
Egyházi irodalom és reformáció a Szapolyai-uralkodók ország részében (1526–1570)	243
ÁCS PÁL	
Magyar nyelvű irodalom a Szapolyaiak országában	261
KASZA PÉTER	
A Szapolyai-kor latin nyelvű irodalma	273
VARGA SZABOLCS	
Hatalom és reprezentáció János király udvarában	285
BUBRYÁK ORSOLYA	
A Szapolyaiak „hagyatéka”	311
VARGA SZABOLCS	
A Szapolyaiak emlékezete	335
Névmutató	367
Földrajzinév-mutató	377

Csepregi Zoltán*

EGYHÁZI IRODALOM ÉS REFORMÁCIÓ A SZAPOLYAI-URALKODÓK ORSZÁGRÉSZÉBEN (1526–1570)

Caspar Hain¹ 17. századi lőcsei krónikájának széljegyzete a következőképp idézi fel három magyarországi reformációs góc egy-egy meghatározó személyiségének emlékét: „Azok közül a tudós férfiak közül, akik Luther idejében, Krisztus után 1540 körül Magyarországra jöttek, és az iskolákat meg az egyházakat reformálták, első volt a bártfai Leonhard Stöckel, aki az ottani iskolának lett rektora, 2. Johannes Honterus az erdélyi Brassóból, aki szülővárosa egyházának papja és azon kerület szuperintendense lett, 3. a magyar Dévai Mátyás, aki a debreceni egyházban lett lelkész.”²

Háromjuk közül ketten, Honterus és Dévai működtek a Szapolyaiak keleti országrészében, ezért az alábbiakban többek között velük foglalkozom.

---

* Egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem; zoltan.csepregi@lutheran.hu.

1 Rövidítve idézett kiadványok: *Reformierte Bekenntnisschriften. I/1–III/1*. Neukirchen, 2002–2012 (= BSRefK); *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. 24: Siebenbürgen*. Hrsg. Eike Wolgast. Tübingen, 2012 (= EKO 24); Bunyitay Vince et al. (szerk.), *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából / Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia. I–V*. Budapest, 1902–1912 (= ETE); Heinz Scheible et al. (Hrsg.), *Melancthon's Briefwechsel: Kritische und kommentierte Ausgabe*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977– (= MBW); *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. 3–4*. Brassó, 1896–1903 (= QGSK 3–4); Szabó Károly – Hellebrant Árpád, *Régi magyar könyvtár. III*. Budapest, 1898; Dörnyei Sándor – Szálka Irma (szerk.), *Régi magyar könyvtár. III: Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. kötet*. Budapest, 1990–1996 (= RMK III); Borsa Gedeon et al. (szerk.), *Régi magyarországi nyomtatványok. 1–4. kötet: 1473–1670*. Budapest, 1971–2012 (= RMNy); *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. 1–25*. Stuttgart, 1983–2000 (= VD 16).

2 „De Viris Doctis, qui sub Luthero circa Annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et Scholas atque Ecclesias reformarunt, Primus fuit Leonhardus Stökelius Bartphensis factus Scholae Patriae Rector. 2. Johannes Honterus Coronensis Transylvanus factus in Patria Ecclesia Pastor et illius tractus superintendens. 3. Matthias Deway Hungarus factus Pastor Debrecinensis Ecclesiae.” Caspar Hain, *Zipsersche oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung*. Hain Gáspár Lőcsei krónikája. I. Lőcse, 1910, 84–85.

A PAPOK HÁZASSÁGA MINT PROFETIKUS TETT

Dévai Mátyás volt az, aki a reformáció tanítását elsőként képviselte Magyarországon teológiailag rendszerezett formában, átütő erővel, a hit által való megigazulás tézisének és a *sola Scriptura* elvnek gyakorlati következményeit határozottan érvényesítve az egyházi és társadalmi élet számos területén.³

1533 nyarán Dévai Mátyás megszökött Ferdinánd király fogságából és János király országrészébe, Budára menekült korábbi patrónusa, Bebek Imre székesfehérvári prépost védőszárnyai alá.⁴ A papi rendhez tartozó Bebek ugyanezen év karácsonyán lépett oltár elé jövendőbelijével, egy budai polgárlánnyal, hogy nyilvánosan eljegyezze.⁵ E radikális, az egyházi kánonoknak fittyet hányó lépés hátterében nem annyira a szerelem kifürkészhetetlen hatalmát, mint a prépost házában nyilvánosan prédikáló Dévait sejthetjük, legalábbis a félreérthetetlenül demonstratív, figyelemkeltésre törekvő elemek ezt a gyanút erősítik meg. Az egész történet megkomponált próféta-prédikatori tettnek hat. Bebek Imre tervezett házassága ugyan időben nem az első volt, melyre Magyarországon a reformáció korában papi személyek kapcsolatukat nyíltan, tudatos elvi döntésből vállalva vetemedtek, de a mágnás családból származó prépost rangja, ismertsége és hangos nyilatkozatai miatt egyértelműen ez az eset verte föl a legnagyobb port. János király nem tétovázott: Bebeket és Dévait egykettőre fogságra vetették. Az előbbi ugyan családja erőfeszítéseinek köszönhetően és különböző feltételek teljesítése után pár hét múlva visszanyerte szabadságát, de Dévai csak körülbelül egy év múltán szabadult. Erdődi Simon zágrábi püspök 1534. március 6-án a pápához intézett beszámolójában valószínűleg jól mérte föl a történetek hatását: „Az a Bebek ugyanis, uramnak és fejedelmeknek a parancsára, még ha mágnások ősi családjából és a királyság előkelőinek sorából való és papi méltóságban állt is, mégis a tetteleg megkötött házasság miatt letartóztatott, majd óvadékos kezesség alapján szabadon bocsátott, de ítéletem szerint (ami Szentségek tekintete előtt a legkisebb) az ilyen nézeteket támogatókat nemcsak figyelmeztetéssel, hanem a jog egész szigorával kellene az istentelen merényletektől visszatartani. Bizonyos legyen ugyanis Szentségek, Legszenőbb Atyám, abban, hogy ha csak hol szelíden, hol erővel ellen nem álltak volna az ilyenek vakmerőségének az én kiterjedt egyházmegyémben, a klérusnak már nagyobb része ettől a legveszélyesebb szektától megfertőztetett volna.”⁶

3 Zoltán Csepregi, Die Rezeption der deutschen Reformation in ungarländischen Städten und Herrschaften. In: Ulrich A. Wien – Mihai-D. Grigore (Hrsg.), *Exportgut Reformation: Ihr Transfer in Kontakzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*. Göttingen, 2017, 161–189; Pál Ács, *Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest*. (Refo500 Academic Studies, 52.) Göttingen, 2019, 85–95.

4 ETE 2. 269, 275; Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, [1922], 97–98. Dévai és Bebek kapcsolatához 1531-ben: ETE 3. 30.

5 Augustinus Musaeus Erdődi Simonnak (1534. 01. 27.): József Bessenyei (ed.), *Litterae principum ad papam (1518–1578): Segreteria di Stato – Lettere di Principi*. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma; Fontes, 3.) Roma–Budapest, 2002, 202–206; Nr. XXXIV/1; ETE 2. 321–323, 383–384; Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I. kötet. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptorum, II.) Közli: Szalay László. Pest, 1857 (= Verancsics), 46.

6 Bessenyei, *Litterae*, 176–179: Nr. XXX/2.

A német reformációban 1522-től kezdve szaporodtak el a nyilvános és polgári jogilag érvényesnek tekintett házasságot kötő világi papok és volt szerzetesek. 1523-ban Strassburgban már a sajtó segítségét igénybe véve folytatott vitát hét nős pap a püspökkel és tollforgatóival (köztük Martin Bucer egykori domonkos barát, aki egy volt apácát vett feleségül), a küzdelemből önálló röpiratok szerzőjeként kivette a részét Katharina, Matthias Zell plébános és székesegyházi prédikátor felesége is.⁷

Magyarországról csak 1531-ből ismerjük az első hasonló, egyértelműen dokumentálható esetet, Sigismund Staudacher selmezbányai plébános házasságkötését, akinek emiatt távoznia is kellett hivatalából, úgyhogy Wittenbergig meg sem állt. Staudacher többek között azzal utasította el 1534-ben a selmeci plébániára szóló visszahívást, hogy nős voltával nem akarja kellemetlen helyzetbe hozni a meghívókat.⁸ Erre jó oka is volt, hiszen Várday Pál érsek a bányavárosi klerikusokhoz intézett 1530. május 3-i utasításában az első helyen szólította fel őket mind a házassági, mind a házasságon kívüli kapcsolatoktól való tartózkodásra.⁹ Brodarics Istvánnak 1533. augusztus 1-jén a pápához írott, a lutheranizmus terjedését panaszoló és a zsinatot sürgető levelében a klérus erkölcsi állapotát értékelve már hajlott is volna a papok törvényes házasságainak eltűrésére: „Luther és az őt követők tanai lassan már szinte egész Magyarországon elterjednek, némely helyeken pedig – leginkább a még a legfenségesebb királynak, Ferdinándnak engedelmességek részekén – mindent az ő tanai szerint kezdenek végezni és prédikálni. A papok nyíltan megnöszülnek, a búcsúik, a felmentések és más effélék, amelyek valamikor értékesek voltak, ma megvetésben részesülnek. Mi sem tudjuk, akik az Apostoli Székre figyelünk, mit válaszoljunk az ilyen dolgokra, vagy miképpen cáfoljuk meg vélekedésüket. Ha ugyanis azt mondanánk, szentebb és Istennek kedvesebb, ha a papok inkább kurvát tartanak (ami szinte mindenütt történik), mint feleséget (hogy a sokkal rútabb dolgokról ne is essék szó), nem tudjuk, mennyire komolyan állíthatjuk azt.”¹⁰

A Bebek Imre eljegyzéséről szóló két tudósításban csak annyi a különbség, hogy Antonius Musaeus eljegyzéséről, Verancsics Antal pedig házasságkötéséről

7 VD 16. Z 343–344, 349, 351, 354. Ezeket a röpiratokat feldolgozza: Thomas Kaufmann, Pfarrfrau und Publizistin: Das reformatorische Amt der Katharina Zell. *Zeitschrift für historische Forschung* 23 (1996) 169–218; Stephen E. Buckwalter, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 68.) Gütersloh, 1998, 224–243; Elsie Anne McKee, *Katharina Schütz Zell. (Vol. 1.) The Life and Thought of a Sixteenth-Century Reformer. (Vol. 2.) The Writings: Critical Edition*. Leiden, 1999; Bernd Moeller, Wenzel Lincks Hochzeit: Über Sexualität, Keuschheit und Ehe im Umbruch der Reformation. *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 97 (2000) 293–318. A kérdés hazai vetületének új szempontú megközelítése: Gabriella Erdélyi, *Negotiating Violence: Papal Pardons and Everyday Life in East Central Europe (1450–1550)*. Leiden, 2018, 15–69.

8 „[...] gemelter Herr Magister Sigmund Staudacher und Anna, seine Hausfrau, alhie, zusammen in den Stand der heil. Ee gegeben, und mit einander nach christlicher Ordnung zu Kirchen und Gassen gangen und auch beide in iren ehstande von uns herzlich abgeschieden und an ander Ort armsantlich sich begeben.” ETE 2. 182. Vö. Zoványi, *A reformáció*, 46, 104; ETE 2. 327–328, 338–340. Az 1524-es körmöci eset annyiban más, hogy ott egy kiugrott (!) barát kötött nyilvános házasságot („matrimonium publice... contraxit”): ETE 1. 177–178 (1524. II. 03.).

9 ETE 2. 37–39.

10 ETE 2. 272–274; Bessenyei, *Litterae*, 104–107: Nr. XIV/12.

beszél, továbbá hogy Museaus szerint Bebek már az esemény előtt folyamodott diszpenzációért, míg Verancsics szerint erre csak szabadulása után került sor. A két tudósítás annyit mindenesetre egyöntetűen emlékezetre méltónak tartott, hogy a lutheri tanoktól megfertőzött prépost („*Lutheranis dogmatibus imbutus; imbutus peregrinie lutheriana persuasione*”) valamiféle állítólagos evangéliumi szabadságra hivatkozva („*stulta quadam, quam ipsi perperam vocant evangelicam, et sibi ficta libertate ductus; sequutisque praeceptis evangelicis, ut ipse aiebat*”) a szertartást végző klerikus előtt a római egyház említésekor e szavakra fakadt: „*Ne a római egyházat emlegesd nekem, hanem az evangélium szerint beszélj, melynek szabadsága szerint ezt a lányt eljegyzem magamnak feleségül.*”

Letartóztatása után mind a vőlegény, mind az ara számot adott komoly szándékáról és eltökéltségéről. Bebek úgy nyilatkozott, hogy „*a lányt teljesen a feleségül akarja, vele mint feleségével akar élni, akár ha fejét veszik és minden vagyonát elveszti is*”. Míg a lány azt panaszkolta, hogy: „*[...] amíg a legrosszabb perszóna volt és a legrosszabb módon élt, mindenki neki tapsolt, most azonban, amikor elkezdene megjavulni és Istennek tetsző életet élni, akkor rács mögé zárják és fogva tartják, és az egész világ felkel ellene.*”¹¹

Szerémi György szokott bennfentességével minderről így ír: „*Még ugyanabban az évben, Buda ostromlásakor, amikor 1536-ot írtak [!], Petrovics Péter közvetítésével Bebek Imre Buda várában nőül vett egy görög leányt. A király nagyon haragudott ezért, s rokonának, a nevezett Péternek sem tudta ezt megbocsátani. Őrizet alatt tartotta fogásban Bebeket a budai vár közepén. És én igen gyakran miséztem Bebek Imre előtt.*”¹²

A SEGESVÁRI HITVITA

Heltai Gáspár izgalmas inkvizíciótörténetében, a *Hálóban* (Kolozsvár, 1570) beszámol az 1538-as segesvári hitvita lefolyásáról,¹³ bepillantást nyújtva a reformáció kezdeti szakaszának vallási viszonyaiba – ezekről egyébként nagyon hézagos ismeretekkel rendelkezünk. Az eseményre Heltai az egyetlen forrásunk, aki ugyan kortársként számol be róla, de legalább 32 év távlatából és – ami a *Hálót* illeti – meglehetősen tendenciózus kontextusban. Ahol ellenőrizhető, ott adatai ugyan pontosak, de Heltai meg sem próbálja elbeszélését azzal hitelesíteni, hogy forrását megnevezi. A részletgazdag, ám egyidejűleg novellisztikus elemekben és

11 Eddigi idézetek: Verancsics, 46; Bessenyei, *Litterae*, 202–206: Nr. XXXIV/1; *ETE* 2. 321–323, 383–384. A jegyespárnak a kortárs tanúk által megőrzött nyilatkozatait hitelesíti Dévainak 1535. május 16-án Sárvárról keltezett ajánlása Bebek Imréhez: „*Vale in Christo, una cum Tua consorte, pro qua, Verbo Dei eruditus, omnem paternam haereditatem maluisti amittere, quam more quorundam per vagos concubitus, ut modestissime loquar, volutari.*” *ETE* 3. 31.

12 Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. (Monumenta Hungariae Historica, II; Scriptorum, I.) Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857 (= Szerémi), 292–293.

13 Kőszeghy Péter (szerk.), *Háló: válogatás Heltai Gáspár műveiből*. (Magyar tallózó.) Budapest, 1979, 130–135; vö. István Keul, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania (1526–1691)*. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 143.) Leiden, 2009, 54–55.

irodalmi toposzokban bővelkedő leírás alapján nehezen dönthető el, hogy szem- és fültanúnak tekinthetjük-e a szerzőt.

Heltai elbeszéli, hogy „akkoron kedig tiltúl [itt-ott] villámlani kezdte mind Magyarországra, mind Erdélben az Úristennek Igéje” – vagyis terjedni kezdett a reformáció. Ekkor a főpapok elérték János királynál, hogy disputára hívta ki Szántai István kassai magyar prédikátort és iskolamestert, akit a katolikusok a legveszélyesebb ellenfélnek tartottak. Segesváron Szántai ellenében nagy számban vonultak fel az egyház nagy hírű vezetői. Ezek a katolikus papok kiválóan képzett értelmiségiek, a kor irodalmának és művelődéstörténetének fontos szereplői voltak.

A vitában Martinuzzi Fráter György, váradi püspök és kincstartó volt a hangadó. Fráter György mellett a vita másik fő szervezője és szereplője Statileo János, gyulafehérvári püspök volt. A dalmáciai származású Statileo 1534-től 1542-ig ült az erdélyi püspöki székben, egyébként pedig János király hűséges híveként és diplomatájaként szolgált. Unokaöccsét és gyámfiát, Verancsics Antalt, a későbbi esztergomi érseket ő nevelte. Frangepán Ferenc kalocsai érsek és egri püspök szintén megjelent Segesváron. Frangepán nemzetközi kapcsolatrendszert ápoló, irodalomkedvelő humanista volt, maga is több könyv szerzője. Rómában tanult, s diplomáciai küldetésben eljutott Itáliába, Franciaországba és Spanyolországba is. Sokáig János király híve volt, később azonban átállt Ferdinánd pártjára. Szónoklatai és levelei az erasmusi humanizmus szellemében születtek. A segesvári hitvitán megjelenő három püspök sürgősen hívatta Váradról a ferences Szegedi Gergelyt, aki korábban már Dévai Máttyás műveiről jelentett meg nyomtatott cáfolatot. A dispután valójában ő volt Szántai mester igazi ellenfele.

A gyulafehérvári kanonokok közül kijelöltek két bírót, akik a kor irodalmának kiválóságai közé tartoznak. Egyikük, Adrianus Wolphardus, az erdélyi humanizmus jeles alakjának számított. A másik döntnök Kálmáncsehi Sánta Márton volt, akit ma leginkább a zwingliánus reformáció és a képrombolás egyik élharcosaként ismerünk, ám 1539-ben még gyulafehérvári kanonok és iskolamester volt. A két kijelölt bíró rokonszenvezett a protestáns fél nézeteivel, ezért lelkiismeretükre hivatkozva megpróbálták elhárítani maguktól a döntés felelősségét. Szántai mester pártját fogta János király titkára, Bácsi Ferenc szepesi prépost is, aki három évvel korábban valószínűleg Dévait is kiszabadította budai börtönéből.¹⁴

Visszatérve a két döntnök magatartására: a magyar történetírói hagyomány hajlik rá, hogy a gyulafehérvári káptalan tevékenységét a későbbi reformáció felől nézze, s a vallásváltás előkészítőit keresse az erdélyi kanonokok között.¹⁵ Tény és való, a káptalan tagjai közül jó néhányan később a reformáció oldalára álltak. Csáky Mihály például János Zsigmond fejedelem kancellárjaként egyenesen az unitáriusok támogatója lett, Károlyi Boldi Sebestyén 1555–1557-ben evangélikus

¹⁴ ETE 3. 71.

¹⁵ Például: István Juhász, Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 81 (1970) 310.

szuperintendensként írt alá több dokumentumot, míg a már említett Kálmán-
csei Sánta Márton a reformáció helvét irányzatát terjesztette az 1550-es években
Kelet-Magyarországon. Ezenkívül kimutatható a káptalan több tagjának, például
Pesti Gáspárnak és Verancsics Antalnak, a brassói humanista reformátor Johan-
nes Honterusszal ápolat baráti kapcsolata is.¹⁶ Ez a retrospektív nézőpont azonban
valószínűleg csalóka, és ugyanez a perspektíva befolyásolhatta Heltait is a bírák
utólagos jellemzésében.

A segesvári dispután a János király pártján álló katolikus értelmiség jelentős
erőket vonultatott fel Szántai István ellen, ám a vita egyik fél számára sem ho-
zott győzelmet. János király végül mégis száműzte országából a protestáns tanítót,
aki ezután szülővárosában, Abaújszántón működött 1541-ben bekövetkezett
haláláig. Heltai beállításában a leginkább zavarba ejtő János király jellemzése.
Szerinte János már a vita előtt megértette, hogy a pápaság „ördögi találmány”,
majd a püspököket zavarba hozta a keleti egyházzal szembeni humanista érvelésével,
a Szántaival folytatott magánbeszélgetésében pedig Istenre bízta a hitvita eldön-
tését, végül a protestáns teológust elsősorban annak testi épségét féltve távolította
el királyságából. Ez a karakter szöveg ellentétben áll azzal, amit a mai kutatás
gondol János királynak a magyarországi reformációban játszott szerepéről.

A „jó uralkodó – rossz tanácsadók” séma természetesen a szépirodalommal
egyidős, amit az evangélium is felhasznál Poncius Pilátus bemutatásában, de
Heltai esetében ennél többről lehet szó: úgy tűnik, tudatosan mosta egybe I. és
II. János király, az 1540-ben elhunyt apa és 1571-ben elhunyt fia alakját, olyan
vonásokat tulajdonítva az idősebbnek, melyek mai tudásunk szerint inkább az
ifjabbat jellemezték. A segesvári vita leírása így egyidejűleg történeti emlékezés,
irodalmi fikció és aktuális célokat követő manipulatív propagandairat.

A BRASSÓI–BARCASÁGI REFORMOK

A metszetei és térképei révén elismert Johannes Honterus hosszas regensburgi,
krakkói és bázeli tartózkodás után 1533-ban tért haza „száműzetéséből” szülővá-
rosába,¹⁷ ahol néhány év lefolyása alatt nyomdászként, költőként, városi taná-
csosként, iskola- és egyházügyi szakértőként hírnevet és befolyást szerzett ma-
gának. 1539-ben hagyta el az első kiadvány a sajtóját, ettől kezdve tudjuk pályá-
ját közvetlen hitelű adatok segítségével nyomon követni.

Ez az időszak mind Magyarországon, mind a birodalomban fontos egyház-
politikai fordulatokat hozott magával. Ferdinánd király csak riválisa, I. János
halála után (1540) tett szert nagyobb politikai mozgástérre, hogy vallási kérdé-
sekben is aktívabban lépjen föl. Ugyanekkor III. Pál pápa diplomáciai erőfeszíté-
sei éppen a lutheránusok megnyerésére, visszahódítására irányultak, így kerül-

16 Ezen névsor összeállítását: Mihály Balázs, *Ungarländische Antitrinitarier. IV: Ferenc Dávid.* (Bibliotheca dissidentium, 26.) Baden-Baden, 2008, 11–12.

17 Oskar Netoliczka (Hrsg.), *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften.* Wien, 1898, 209; *ETE 2.* 257–258; vö. Keul, *Early Modern*, 57–59.

hetett sor a wormsi és regensburgi dialógusokra.¹⁸ A brassóiak ezeknek az eseményeknek a során lettek figyelmesek Wittenbergre, mint korábbi szemellenzős Habsburg orientációjuknak a megváltozott ideológiai környezetben immár nyíltan vállalható alternatívájára. Honterus legszemélyesebb hangú írásában, az *Apológiában* így emlékezik erre a folyamatra: „Bizonyosságot szereztünk szavahihető tanúk beszámolójából és néhány nyomtatványból, melyek már Erdély szerte terjednek, hogy a császári felség, a pápai legátus és a többi fejedelem meg birodalmi város küldötteinek, valamint a keresztény világ képviselőinek jelenlétében, az egyetemes zsinatot nem kívárva, egyhangúlag elhatározták és elfogadták Regensburgban, hogy az Úr vascsorájának vétele ettől kezdve szabad legyen Krisztus szerzése szerint két szín alatt minden országnak, városnak, községnek és bármilyen rendű embernek.”¹⁹

1543 közhíri eseménydús volt az egyházi élet Brassóban és a Barcaságban.²⁰ A változások oka a külpolitikai körülményeken kívül elsősorban Johannes Fuchs 1541. évi bíróvá választása volt. Ennek az évnek a végén még azzal magyarázza Bartholomeus Bogner a reformáció brassói kudarcát, hogy a város Ferdinándtól vár segítséget a török és a Szapolyai-párt ellen: „Ami a vallás ügyét illeti, a városunkban a tiszta tanítás bőségesebb termést hozott volna, ha nem lenne igen féltő, hogy éppen azon a helyen ezt rossz néven veszik, ahonnan egyetlen segítségünket várjuk a pártoskodók ármányai és a török zsarnokság ellen; időközben mégis napról napra hullik Isten ígéje, s az emberek szívében már szárba szökken a tiszta tanítás, melynek a földkerekségen való elterjedését kívánjuk.”²¹

Am a politikai és vele a vallási orientáció is Fuchs alatt rövidesen megváltozott. 1542. május 14-én a brassói plébános, Jeremias Jekel megnősült, példáját hamarosan követte prázsmári kollégája is.²² Ez év október 3-án bevezették Brassóban az új istentiszteleti rendet, majd a november 2-án tartott káptalani

18 ETE 3. 332, 364–366; Georg Pfeilschifter (Hrsg.), *Acta reformationis catholicae ecclesiam Germaniae concernentia saeculi XVI: Die Reformverhandlungen des deutschen Episkopats von 1520 bis 1570. Bd. 6: 1538 bis 1548.* Regensburg, 1974, 21–88: Nr. 2); vö. Klaus Ganzer – Karl-Heinz Zur Mühlen (Hrsg.), *Akten der deutschen Reichsreligionsgespräche der 16. Jahrhundert.* Göttingen, 2000.

19 „[...] *comperitissimum habemus ex relatione fide dignorum testium et ex quibusdam impressis libellis, qui iam per Transylvaniam circumferuntur, quod praesente Caesarea maiestate et legato summi pontificis ceterisque principibus ac imperialium civitatum legatis, omnium denique Christianorum statuum et ordinum hominibus, non expectato generali concilio Ratisbonae concorditer ab omnibus conclusum et susceptum fuerit, ut observatio cenae Domini iuxta institutionem Christi sub utraque specie omnibus provinciis, civitatibus, oppidis et cuiuslibet conditionis hominibus ab isto tempore debeat esse libera.*” Netoliczka, Honterus, 40. Juhász szerint a mondatokban a dialógus zárszava (*Corpus reformatorum. 4.* Braunschweig, 1837, 622–630.) visszhangzik. Juhász, Von Luther, 310–314. Vö. Oskar Wittstock, *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator.* (Kirche im Osten. Monographienreihe, 10.) Göttingen, 1970, 219; Karl Reinerth, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen.* (Studia Transylvanica, 5.) Köln–Wien, 1979, 90–91.

20 A forrásanyag kényelmesen áttekinthető a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* és a *Monumenta ecclesiastica* köteteiben. Vö. Keul, *Early Modern*, 63–68; Ulrich A. Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit: Luther, Honter und die Wirkungen der Reformation.* Bonn–Hermannstadt, 2017.

21 Wittenbergi diáktársának, a későbbi bártfai rektor Leonhard Stöckelnek írt (1541. II. 06.): ETE 3. 559–560.

22 QGSK 3. 600; ETE 4. 42.

gyűlésen megtárgyalták „az evangélium tiszta hirdetésének és a vallás reformálásának (*causa evangelii pure praedicandi et religionis hic reformatione*)” kérdéseit, azaz a brassói reformoknak az egész Barcaságra történő kiterjesztését.²³ Az egyházlátogatások decemberben folyamatosan zajlottak, ebben mind egyházi, mind világi személyek részt vettek, s a műveletlenségük vagy hanyagságuk miatt alkalmatlannak tekintett papokat elmozdították hivatalukból.²⁴ Hieronymus Ostermayer brassói orgonista krónikájának összefoglaló feljegyzése szerint: „Ugyanebben az évben, október hónapban kezdtek a brassói egyházban evangélikus misét tartani, a pápistát pedig beszüntették, Isten és az ő szent nevének dicsősége. Ámen. Továbbá Johannes Fuchs a nagy bölcsességű és tudós férfiú, Johannes Honterus segítségével megszilárdította az egyház reformációját a Barcaságban, és nyomtatásban is megjelentette egyházszervezeti programját.”²⁵

A *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouvinciae*²⁶ című iratban az addig leginkább az erazmiánusok táborába sorolható Johannes Honterus városi tanácsos igyekezett utólag igazolni a brassói egyházi reformokat, melyeket ekkor még a római reformtörekvésekkel is összeegyeztethetőnek gondolt. 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát Honterus írása, mely azonban többfelé visszatevészt keltett. A könyvecskét a szebeni plébános, Mathias Ramser elküldte a wittenbergi reformátorokhoz, ezek azonban nem találtak benne semmi kifogásolható, sőt a szebeniek számára is ezt ajánlották vezérfonalul.²⁷ Másfelől a gyulafehérvári udvar felszólította egy személyes számadásra a brassóiakat,²⁸ akik félelmükben el sem engedték Honterust, ám a küldöttségnek (többek között Johannes Fuchs városbírónak és Jeremias Jekel plébánosnak) végül haja szála sem görbült, mert csak egy ártatlan teológiai eszmecserére került sor.²⁹

Mert hogyan állt ehhez a folyamathoz a gyulafehérvári udvar? Izabella királyné vallásügyben meghökkentő módon először éppen ebben az ügyben cselekedett önállóan, amikor egyházi hívei heves ellenzése mellett jóváhagyta a brassóiak evangéliumi szellemű iratát. Bár semmilyen rokonszenvet nem érzett az új tanítások iránt, a szászok hitvallásának elfogadásával mégis magára vette

23 QGSK 3. 178; ETE 4. 118.

24 QGSK 3. 180; ETE 4. 131. „[...] et qui ad docendum non probarentur idonei, ab ecclesiasticis officiis in posterum abstererent [...]” Netoliczka, Honterus, 13; EKO 24. 179.

25 QGSK 4. 504; ETE 4. 117: „Eodem Anno. Hat man im Monath October angefangen Ewangelische Mess zu halten in der Croner Kirch, und die Papistische weggeschafft, Gott und seinen heiligen Nahmen zu Ehren. Amen. Item hat H. Johannes Fux durch den hocherleuchten und rechtgelehrten Mann M. Joannem Honterum die Reformation der Kirchen aufgericht in Burzenland, und in Druck lassen ausgehen.”

26 Coronae, 1543; RMNy Nr. 52. Második kiadás Melanchthon előszavával (MBW Nr. 3310): Wittenberg, 1543 (VD 16 H 4776). Kiadása: Netoliczka, Honterus, 11–28; EKO 24. 177–190; Bernhard Heigl – Thomas Sindilariu (Hrsg.), *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae*. Kronstadt, 2017.

27 ETE 4. 296–298; vö. Martin Luther, *Werke: Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel. 10*. Weimar, 1947, 391–393; Nr. 3910.

28 ETE 4. 567–568.

29 QGSK 3. 602–603; ETE 4. 324. Vö. Keul, *Early Modern*, 68–69.

az új egyház legfőbb világi kegyurának szerepét.³⁰ Péter Katalin szerint – kényszerítő külpolitikai körülmények mellett – e hozzáállás mintája valószínűleg Lengyelországból, Izabella apjától, I. Zsigmond király toleráns valláspolitikájából származott.³¹

1544-ben – utólag nehezen értelmezhető zavargások közepette – három városi prédikátor lemondott az állásáról. Közülük Jekel Prázsmarra távozott, a helyére Honterust választották brassói parókusnak, s immár az ő vezetésével a templomból egy kivétellel eltávolították az oltárokat.³² Bár az irodalom előszeretettel emleget képrombolást (egyes szerzők ezt Dévai feltételezett jelenlétével is kapcsolatba hozzák),³³ tény, hogy a mellékoltárok eltávolítása a magisztrátus és a plébános, Honterus együttműködésével, tehát az illetékes hivatalok szervezett eljárása és nem holmi spontán megmozdulás keretében történt. Gudrun Litz disszertációja részletesen mutatja be, hogy a képrombolás és a képtisztelet szélsőségei között a képekhez való elvi vagy gyakorlati viszonyulásnak milyen széles spektruma valósult meg a délnémet városokban.³⁴ Szegedi Edit arra figyelmeztet, hogy az 1548-as augsburgi interim előtt az ún. *adiaphora* kérdésében jóval rugalmasabb, elnézőbb és gyakorlatiasabb álláspontok fogalmazódtak meg, mint később.³⁵

A brassói történések értelmezésében Szegedi Edit nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy mi került ki a templomokból, hanem arra, hogy mi maradt bennük: ugyanis bölcs kompromisszumként a főoltár állhatott továbbra is a helyén.³⁶

30 1557-ben pedig, amikor fia és a maga nevében hozzájárult ahhoz, hogy mindenki olyan hitet kövessen, amelyet akar, Izabella a magatartását mozgató elvet is nyilvánosságra hozta. Az országgyűlés színe előtt jelentette ki, hogy királyi tiszte szerint minden egyházat védeni tartozik. Katalin Péter, *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania*. (Refo500 Academic Studies, 45.) Ed. by Gabriella Erdélyi. Göttingen, 2018, 91–92. Vö. Heltai Gáspár ajánlását az 1560-as zsoltárfordításokhoz: Zvara Edina, „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14.) Budapest, 2003, 118–120.

31 Péter, *Studies*, 91–97. Vö. Gábor Barta, Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen. In: Georg und Renate Weber (Hrsg.), *Luther und Siebenbürgen: Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. (Siebenbürgisches Archiv, 19.) Köln, 1985, 229–244.

32 QGSK 4. 505; ETE 4. 351. Ostermayer krónikája itt félrevezető. Vö. Erich Roth, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz*. (1.) *Der Durchbruch*. (Siebenbürgisches Archiv, 2.) Köln–Graz, 1962, 150–155.

33 Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter: Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte*. (Deutsche Akademie in München. Schriften, 22.) Hermannstadt–München, 1935, 266–268; Karl Reinert, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 173.) Gütersloh, 1956, 46–47.

34 Gudrun Litz, *Die reformatorische Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten*. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 35.) Tübingen, 2007.

35 Edit Szegedi, Was bedeutet Adiaphoron – Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts? In: Evelin Wetter (Hrsg.), *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 33.) Stuttgart, 2008, 57–74.

36 A vitatható hitelű krónikák és annalesek ellentmondásos adatait a tárgyi emlékekre vonatkoztatva értelmezi: Evelin Wetter, Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung

Ezzel a döntéssel szerinte a városi hatóság a képtisztelet kérdésében gerjedt konfliktust igyekezett kezelni, kifogni a képtemből vitorlájából a szelet, egyben engedményt tenni azoknak, akik megszokásból vagy meggyőződésből ragaszkodtak a képek templomi használatához. Szegedi szakítani próbált azzal a történelmi megközelítéssel is, hogy a brassói reformációt a teológiai források és a külföldi hatások szempontjából igyekeztek valamilyen típusba sorolni. Szegedi szerint a megvalósított reformok kulcsa a várost ért kihívásokban keresendő. A brassóiak nem kész recepteket követtek, hanem olyan kérdésekkel szembesültek, melyeket a hagyományos módon már nem tudtak megnyugtatóan megoldani, ezért folyamodtak külföldi mintákhoz, melyekből eklektikusan, mindig a hazai helyzetre tekintettel és a szükséghez mérten merítettek. Ezeknek a döntéseknek a pontos motívumait a városi levéltár elpusztulása miatt nem ismerjük ugyan, de az adott válaszokból rekonstruálni lehet a kríziseket és konfliktusokat. A fő probléma Szegedi felfogásában a szenátus és az egyházi szervezetek között abban a kérdésben nyilvánult meg: ki és hogyan reformáljon, majd a vita a laikusok egyértelmű győzelmével zárult, így iktathatták be a pappá soha nem szentelt Honterust a város plébánosának.³⁷

A brassói teológiai és egyházipolitikai irányváltás Honterus költői életművében is nyomot hagyott. 1542-ben jelent meg Brassóban a *Rudimenta cosmographica* második, 106 verssorral bővült kiadása,³⁸ mely a várost a következőképpen dicséri: a felkelő nap elsőként ezt ragyogja be Európa azon városai közül, melyek Krisztus tanítását követik.³⁹ A brassóiaknak (mint az igaz, azaz a nyugati egyház keleti előőrsének) ez az öntudata, gondolom, ekkorra már nagy múltra tekinthetett vissza, s talán a felkelő nap képének költői alkalmazása sem Honterus leleménye. A téma reformatori átértelmezése mégis nyilvánvaló egy párhuzamos szövegből, hiszen maga e sorok költője Brassó felekezeti-földrajzi fekvését pár hónappal később részletesen magyarázta a *Reformatio ecclesiae Coronensis*ben.

siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B.: Altarbildwerke – Vasa sacra – Abendmahlsgerät – Paramente. In: Ulrich A. Wien – Krista Zach (Hrsg.), *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*. (Siebenbürgisches Archiv, 37.) Köln–Weimar–Wien, 2004, 22–26; Evelin Wetter, Staging the Eucharist, Adiaphora, and Shaping Lutheran Identities in the Transylvanian Parish Church. In: Andrew Spicer (ed.), *Parish Churches in the Early Modern World*. New York–London, 2016, 119–146.

37 Edit Szegedi, Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext: Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680). In: Jörg Deventer (Hrsg.), *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa: Vorträge und Studien*. (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, 2006/2.) Leipzig, 2006, 136–139.

38 RMNy Nr. 50. Szövegkiadás: Netoliczka, *Honterus*, 153–196; Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica: Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542)*. Hrsg. von Robert Offner et al. Hermannstadt–Bonn, 2015, 140–342.

39 Netoliczka, *Honterus*, 166; Honterus, *Rudimenta*, fol. c2r, 235, 419–421 sorok: „[...] praecipitque sitam sub monte Coronam / Quam primam Europae Christi documenta sequentem / Sol oriens radiis lustrat propriis urbem.” Vö. Paul Philippi, Christi documenta sequi: Eine Beobachtung die siebenbürgische Reformationsgeschichte betreffend. In: *Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde*. (Siebenbürgisches Archiv, 1.) Köln, 1962, 104–112; Wittstock, *Johannes Honterus*, 223; Reinerth, *Die Gründung*, 93.

Szerinte ez a kelet és nyugat határán álló kereskedelmi központ ki van téve a keleti kereszténység kritikus pillantásának, ezért különös gondot kell fordítani a visszaélések megszüntetésére, mert egyébként a brassói polgárok a keletiekkel folytatott mindennapos vitákban mindig alulmaradnának, a vásárokat látogató görögök, bolgárok és románok megütközhetnek a bálványimádás külső jelein, az emberi találmányként bevezetett szertartásokon, és a polgárokkal vitába bonyolódva megingathatják ezek hitét:⁴⁰ „Nehogy megszokásaink miatt a keresztény hit rossz híre keljen azoknál, akik bármiféle saját rítusukat hitelesebbnek hirdetik és szemérmetlenül másoké fölé helyezik, ezért lelkiismereti okokból néhány kevésbé súlyos dolokban kénytelenek voltunk engedni.”⁴¹

Szegedi Edit az egész brassói hitújítást annak az identitásválságnak a keretei között próbálja értelmezni, melyet a keleti kereszténység jelenléte, valamint az innen érkező folyamatos kritika keltett Brassóban. Eggyel több ok volt így a brassói istentiszteletet megtisztítani a bálványoktól és a visszaélésektől, de inkább csak a saját hívek nyugalma, a támadások megelőzése kedvéért és nem missziós szándékkal. A brassói polgárok saját önbecsülésük, lelkiismeretük miatt kerestek maguknak új vallási identitást, s a nyugati kereszténység teljes szellemi fegyvertárát, sőt a görög egyházatyák örökségét is felhasználva adtak választ a keleti ortodoxia teológiai kihívásaira.⁴²

Honterus nyomtatványai számos érvet szolgáltatnak ehhez az értelmezéshez. De ennél is izgalmasabb megfigyelés, hogy a brassóiakkal csupán laza és közvetett kapcsolatban álló Philipp Melanchthon is teljesen tisztában volt a problémával, s ezt a *Reformatio Coronensis* wittenbergi előszavában a bibliai „maradék” (Is 37,4 par) fogalmával közelítette meg. Isten nem maximalista, számára a maradék is elég az új kezdethez: „Kegyesen és bölcsen tesz néhány egyház Pannoniában, melyek a tanítás megtisztítására törekednek, részben azért, hogy a nép mostani megpróbáltatásaiban meggyőző vigasztalást kapjon, részben azért, hogy Krisztus neve ki ne töröltessék szívükből. Nem kétséges, hogy Isten ezeken a helyeken megőriz magának egynémely maradékot (reliquias), néhány gyülekezetet (coetus), valamennyi tudományt (studia), néhány iskolát (scholas), ahol a bálványok eltávolításával zeng az evangélium szava, és igazán hívják segítségül Istent a Fiúba mint közbenjáróba

40 „Et emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis ac aliis orientali ecclesiae subiectis populis.” Netoliczka, Honterus, 12; EKO 24. 178. A brassói nyomda termése is mutatja, mennyire tudatában volt a város ennek a kivételes helyzetnek.

41 „[...] ne fides Christiana propter nostras consuetudines male audiat apud eos, qui suos qualescumque ritus sinceriores gloriantur ac ceteris insolenter anteponunt, in quibusdam levioribus cedere coacti sumus propter conscientiam.” Netoliczka, Honterus, 12; EKO 24. 179.

42 Vö. Philipp, Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen. In: Georg und Renate Weber (Hrsg.), *Luther und Siebenbürgen: Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*. (Siebenbürgisches Archiv, 19.) Köln, 1985, 71–76; Juhász, Von Luther, 322–324; Edit Szegedi, Die Reformation als „Krisenmanagement”: Überlegungen zur Identität einer siebenbürgischen Stadt im Zeitalter der Reformation. In: Maria Craciun – Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj, 1995, 64–70; Ludwig Binder (Hrsg.), *Johannes Honterus: Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Bukarest, 1996, 239.

vetett bizalom által. Az igazak ezért igyekezzenek mindenütt, hogy egyházaikról őszinte számvetéssel gondoskodjanak.”⁴³

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVŰ REFORMÁTORI HITVALLÁS

A helvét teológiai irányzat magyarországi elterjedése csak az 1548. évi pozsonyi országgyűlés után kezdődött, s részben a bullingeri úrvacsoratanban, részben egyszerűbb szertartási formák bevezetésében mutatkozott meg. Ezen tanokat mind a királyi hatalom, mind a prelátusok igen hevesen elutasították és üldözték, a svájci teológia befolyása mégis évről évre több jelben mutatkozott meg. A *Consensus Tigurinus* kéziratát még nyomdába adása előtt egyes magyarok véleményezték. Heinrich Bullingernek⁴⁴ még az udvari kancellárián is akadt híve Fejérthóy János személyében, aki 1551-ben azzal a kéréssel fordult a zürichi reformátorhoz, hogy küldje el neki a keresztény hit cikkeiről szóló tanítását.⁴⁵ Bullinger válasza évekig terjedt másolatokban, míg végül 1559-ben egyszerre két helyen is megjelent, Huszár Gálnál Magyaróvárott és Heltai Gáspárnál Kolozsvárott.⁴⁶ Ugyancsak magyar kérésre jelent meg Zürichben 1559-ben Ludwig Lavater irata: *De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae opusculum*.⁴⁷ Ez a mű is jelentősen hozzájárult a magyarországi bullingeriánus közösségek istentiszteleti formáinak egységesüléséhez.

Ezek a későbbi szóval „reformátusnak” nevezhető közösségek elsősorban a hódoltság és a végvári ütközőzóna területén tűntek fel, közvetlen külföldi minták nélkül, inkább a megváltozott körülmények hatására: a keresztény egyházi és világi hatóságok eltűnése, a korábbi jogi, szervezeti és kultikus normák megkérdőjeleződése folytán.⁴⁸ A zürichi teológia első jelentős magyar képviselői (Szegedi Kis István, Kálmáncsehi Sánta Márton és Melius Juhász Péter) mind a hódoltságból vagy a végvárakból jöttek.

Martinuzzi Fráter György váradi püspök halála után (1551) a Tiszántúlon is terjedni kezdtek a bullingeri eszmék, főleg Kálmáncsehi jóvoltából, aki debreceni plébános lett. Az 1554 márciusában tartott óvári (Oar, ma Románia) zsinaton, melyen a tiszántúli egyházvidék szuperintendenst is választott, a végzések egy kivételével istentiszteleti és rendtartási kérdésekkel foglalkoztak. Az első cikk

43 MBW Nr. 3310.

44 Bullinger Vadianushoz (1551.03.08). *Corpus reformatorum*. 42. Braunschweig, 1875, 71: Nr. 1461.

45 ETE 5. 499.

46 RMNy Nr. 152, 157. Kiadása: Barna Nagy (ed.), *Heinrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI = Sendschreiben an die ungarischen Kirchen und Pastoren 1551. Editio bilinguis*, Budapest, 1968; vö. Gottfried W. Locher, „Perseverantia in viis Domini”: Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder in Ungarn unter habsburgischer und unter türkischer Herrschaft. *Zwingliana* 18 (1989) 62–68; Jan-Andrea Bernhard, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. (Refo500 Academic Studies, 19.) Göttingen, 2015, 286–327.

47 VD 16 L 828.

48 Mihály Bucsay, Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung. *Deutsche Theologie* 6 (1939) 268.

éppen az úrvacsora kérdésében nyilvánította ki elég terjedelmesen az egybegyűltek álláspontját. Az első látásra felismerhető, hogy az artikulus az 1536-os *Wittenbergi konkordia* szövegét használja fel, ám azt a formai és tartalmi azonosságok mellett stílárísnak tűnő változtatásokkal és komoly értelemzavaró módosításokkal idézi.⁴⁹ A megfejtés kulcsára Bucsay Mihály jött rá: a *Wittenbergi konkordia* eredeti és megváltoztatott szövegét párhuzamosan kell olvasni, mert minden változtatás az eredeti megfogalmazással vitatkozik, azt fordítja ellentétébe. Az óvári mondatok önmagukban zavarosak, értelmet tehát csak az 1536-os egységformula tükrében nyernek. Az 1554-es cikk így pont cáfolja azt az állítást, hogy Óváriban a konzervatív szárny a *Wittenbergi konkordiát* idézve próbálta volna Kálmáncsehiék radikálisabb irányzatának előretörését megfékezni, hanem pont fordítva: a zsinaton összegyűltek többsége már túl volt az 1536-os konkordiában rögzített kompromisszumokon, a buceri-melanchthoni közvetítő teológián, és éppen ezekkel a tanokkal szállt nyílt vitába.⁵⁰

A helvét irányzat képviselői 1556-tól élveztek politikai támogatást Petrovics Péter temesi ispán személyében, aki 1556-ban kiverte Ferdinánd csapatait Erdélyből, s a Lengyelországba száműzött kiskorú János Zsigmondot ültette a trónra. Petrovics egészen haláláig (1557) igyekezett azt a felfogást érvényesíteni, amely aztán a 16. század végéig uralkodóvá vált az erdélyi politikában. Beletörődött abba, hogy az új erdélyi állam a török adófizetője lett, függetlenségéért cserébe azonban autonómiát kapott belső ügyei szabad intézésére. E felfogás képviselői szívesen képzeltek el Erdélyt protestáns országnak, s semmiképpen sem kívánták politikai megfontolásokból korlátozni a reformáció újabb és újabb irányzatainak fellépését.⁵¹ A szokatlanul toleráns és inkluzív erdélyi valláspolitikai háttérben a kutatás egyrészt arra az ingatag hatalmi egyensúlyra szokott rámutatni, mely Erdély autonómiáját egyáltalán lehetővé tette, másrészt az ugyanebből a külpolitikai adottságból fakadó belpolitikai kényszerűsége, hogy a fejedelem kompromisszumok révén koncentráljon minél több erőforrást és nyerje meg céljainak minél több rendi csoportosulás támogatását.

Kálmáncsehi halála után (1557) utódai, Szegedi Gergely debreceni plébános és Melius Juhász Péter prédikátor álltak a tiszántúli helvét irányzat élére. Helyes helyzetértékelésükre vall az, hogy belátták, a keleti országrész politikai és kulturális centrumát képező, valamint gazdaságilag is rendkívül gyorsan fejlődő Kolozsvár támogatása nélkül képtelenek lesznek teológiai látásmódjukat érvényesíteni az egyházi tanítások egyre bővülő piacán. Kolozsvárott a század közepére egy nagyon erős protestáns közösség jött létre, és a város plébánosa, Heltai Gáspár 1550-től kezdően egy sor evangélikus tartalmú nyomtatványt tudott itt megjelentetni.⁵² Hosszas tárgyalások árán sikerült Meliuséknak megnyerni a ko-

49 Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján.* (Humanizmus és Reformáció, 34.) Budapest, 2013, 461–462.

50 Bucsay, *Die Lehre*, 269–271; Juhász, *Von Luther*, 331.

51 Balázs, *Dávid*, 18.

52 Juhász, *Von Luther*, 328–329; Krista Zach, „...Eine kleine Biblia...”: Rezeption und Resonanz des reformationszeitlichen Katechismus im historischen Ungarn (1530–1640). In: Wilhelm Kühlmann – Anton Schindling (Hrsg.), *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissen-*

lozsvári központú magyar egyházkerület püspökét, Dávid Ferencet⁵³ és Heltai Gáspárt a helvét szellemű – főleg bullingeri elemeket tartalmazó – úrvacsoratanak.⁵⁴ Hogy ez nem lehetett könnyű győzelem, az az erdélyi előzményekből derül ki.

Dávid már korábban felvette a küzdelmet azokkal, akik Zwingli, majd más svájci reformátorok tanaival megismerkedve egyre inkább eltávolodtak a lutheranizmustól,⁵⁵ sőt püspökként 1557-ben két zsinatot is összehívott, amelyek tévtanoknak minősítették Kálmáncsehi és követői tanításait.⁵⁶ A felforgatónak ítélt tanok ellenében Dávid nem habozott a városi tanács mint hatóság segítségére támaszkodni.⁵⁷

A kolozsváriak 1557-ben a szászokkal együtt dolgoztak ki és fogadtak el egy melanchthoni szellemű *Consensus doctrinae* című dokumentumot,⁵⁸ melyet 1558 elején a tordai zsinaton a *Praeceptor Germaniae* levélben küldött jóváhagyásával be is cikkelyeztek.⁵⁹ Tordán Dávid Ferenc és hívei lutheránus szellemben kifejtették, hogy a képek és szobrok vitájában elegendő leszögezni, hogy nem szabad ezeket imádni. A továbbiakat az időre kell bízni, s erőszakos eltávolításukkal semmiképpen sem szabad zavargást előidézni. Esztelenségnek tartották azt is, hogy bárki felhatalmazás nélkül szabadon prédikáljon a gyülekezet előtt. Intézkedtek arról is, hogy a papok albában misézzenek. Dávid tehát határozottan szembehelyezkedett a kultusz radikális megtisztítását követelő Kálmáncsehivel,

---

schaftsbeziehungen während der Renaissance. (Contubernium, 62.) Stuttgart, 2004, 151–179; Pál Ács, *Biblical Studies and Bible Translations in Hungary in the Age of the Reformation 1540–1640.* In: Alberto Melloni (ed.), *Martin Luther: A Christian between Reforms and Modernity (1517–2017).* Berlin, 2017, 1219–1240.

53 Juhász, Von Luther, 310–312; Balázs, *Dávid*, 19.

54 Juhász, Von Luther, 331–333; Balázs, *Dávid*, 16; Edit Szegedi, *Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt.* In: Wien–Grigore (Hrsg.), *Exportgut Reformation*, 191–201.

55 RMNy Nr. 127; RMNy App. 20; Balázs, *Dávid*, 149–159, 269–271; vö. Zoványi, *A reformáció*, 354, 360–362; Erich Roth, *Die Reformation in Siebenbürgen: Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz.* (II.) *Von Honterus zur Augustana.* (Siebenbürgisches Archiv, 4.) Köln–Graz, 1964, 29–36; Juhász, Von Luther, 329–330.

56 Ludwig Binder, *Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen.* In: Franklin Clark Fry (Hrsg.), *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung: Festschrift Friedrich Müller.* Stuttgart, 1967, 238–241; Béla Holl, *Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert.* *Magyar Könyvszemle* 82 (1966) 376–385.

57 RMNy Nr. 148; Balázs, *Dávid*, 20–21, 164–167.

58 *Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferioris Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania.* Kolozsvár, 1557. RMNy Nr. 143; Balázs, *Dávid*, 17–18, 159–162. Kiadása: Georg Daniel Teutsch, *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen.* (2.) *Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert.* Hermannstadt, 1883, 7–20; EKO 24. 56–66. Vö. Roth, *Die Reformation*, II. 37–45; Ludwig Binder, *Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche.* *Theologische Literaturzeitung* 102 (1977) 2–22.

59 Sándor Szilágyi (szerk.), *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. I–XXI.* Budapest, 1875–1898 (= EOE), II. 93; EKO 24. 69; MBW Nr. 8498. *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania.* Kolozsvár, 1558. RMNy Nr. 147; Balázs, *Dávid*, 162–164. Vö. Wilhelm H. Neuser, *Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkungen im unteren Donauraum.* *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 84 (1973) 58.

bár a következő évek eseményeiből kiderül, hogy más irányú reformok egyáltalán nem álltak távol tőle. A zsinati aktákon az áll, hogy részt vettek rajta a később „Részeknek” (*Partium*) nevezett Alsó-Magyarország papjai mellett Erdély két nemzetének, a magyaroknak és a szászoknak a lelkeszei, s az aláírók között Károlyi Boldi Sebestyén, Matthias Hebler és Franciscus Davidis neve mellett az is szerepel, hogy alsó-magyarországi, erdélyi szász, illetve erdélyi magyar szuprintendens.⁶⁰

1557 körül Magyarországon zavarok származtak abból, hogy Melanchthon nem szólalt meg a vitás úrvacsoratanban. Huszár Gál 1557-ben azzal a kéréssel fordult Bullingerhez, hogy ösztönözze Melanchthont egyértelmű állásfoglalásra az úrvacsora kérdésében.⁶¹ Ennek ismeretében várható volt, hogy Melanchthon 1558-ban mégis beleavatkozott az erdélyi úrvacsoravitába, véleménye azonban, úgy tűnik, nem volt elég határozott ahhoz, hogy a svájci irányhoz húzókat tekintélyével visszatartsa, míg a wittenbergi tanítás hívei Melanchthon levelében saját konzervatívabb véleményük igazolását látták. Melanchthon tanítványaiból mind a lutheri, mind a helvét irányzatnak jutottak lelkes támogatók, a wittenbergi mester egyidejűleg lehetett tekintély lutheránusok és a svájci hatás alatt állók számára.⁶²

1559 augusztusában Nagyváradon mégis eredményre vezettek a tiszántúliak (Melius és Kopácsi István) és a kolozsváriak (Dávid, Heltai és Molnár Gergely) közötti tárgyalások.⁶³ Ez a magyarázata annak, hogy maga Dávid, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy 1557 júniusában még egy lutheránus szellemű iratban fejezték ki az erdélyi protestánsok egységét, 1559-ben már felhagyott a lutheranizmus védelmével, s egy svájciakéhoz nagyon közel álló úrvacsorátant kezdett hirdetni.⁶⁴ A tárgyalópartnerek azt a forgatókönyvet választották, hogy a mindenszentek napján Marosvásárhelyen tartandó egyházkerületi gyűlés úrvacsorai hitvallásként fogja megállapodásuk tartalmát elfogadni és végső formába önteni. Hogy ki vállalta magára a megszövegezés feladatát, a kutatásban egyelőre nyitott kérdés. A *Marosvásárhelyi hitvallás* műfaját tekintve valójában egy úrvacsorai prédikáció.⁶⁵

60 Teutsch, *Urkundenbuch*, 19–20; EKO 24. 64–66. Vö. Juhász, Von Luther, 332–333; Balázs, *Dávid*, 19.

61 „Optime faceres si et D. Philippum Melanchthonem adhortaveris, ut suam iam tandem sententiam aperte ederet et publicaret tempestive de Sacramento Eucharistiae. Dissimulatio enim ipsius non parum discriminis peperit hactenus Ecclesiae Christi.” Friedrich Adolf Lampe – Pál Debreceni Ember, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Utrecht, 1728, 115. Vö. Neuser, Melanchthons Abendmahlslehre, 53–54.

62 Zoványi, *A reformáció*, 385; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. (1.) *Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, I/3.) Wien–Köln–Graz, 1977, 97.

63 *Defensio orthodoxae sententiae de caena Domini ministrorum ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in ecclesiis Transylvanicis*. Kolozsvár, 1559. RMNy Nr. 153; Balázs, *Dávid*, 167–169.

64 Balázs, *Dávid*, 21.

65 *Az vrnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni vallás, melyet a keresztyéni tanító mind egész Magyar Országból s mind Erdéltől a vásárhelyi szent sinatba töttéc es kiattác a Christus Iesus szentgyházának építessere, MDLIX esztendőbe Mind szent napian*. Kolozsvár: Heltai, 1559, [8] fol.

A hitvallás német fordítása 1563-ban jelent meg Heidelbergben.⁶⁶ A magyar eredetihez képest ez rövidebb kiegészítéseket tartalmaz, melyek a teológiai mondanivalót igyekeznek a kálvini felfogás értelmében pontosítani. Fordítóként – nyelvismeretük révén – elsősorban Dávid és Heltai jöhetnek szóba. A fordítás azt igyekszik érvényre juttatni, hogy a *Marosvásárhelyi hitvallás* teológiája a *Consensus Tigurinus* nyomdokán halad. Ez az egységtörekvés pár évvel később Debrecenben is meghozta gyümölcseit, mikor az 1567 februárjában ülésező zsinat a *Heidelbergi kátét* és a *Második helvét hitvallást* fogadta el a tiszántúli egyházvidék hitvallásaiként.⁶⁷

A magyar nyelvű úrvacsora-hitvallás Bullinger és Kálvin között igyekszik egyensúlyozni a *Consensus Tigurinus* szellemében anélkül, hogy átvénné ennek jellegzetes fordulatait.⁶⁸ Ez ugyanaz a felfogás, mint amely a későbbi magyar református hitvallásokban az 1562-es *Confessio catholicától* az 1570-es csengeri vallástételig még erőteljesebben megjelent.⁶⁹ A vásárhelyi úrvacsoratan mégsem kompiláció, bullingeri és kálvini helyek összeférlése, inkább egy sokévi teológiai munka vitákban kiérlelt eredménye. Kidolgozói Melanchthon iskolájából indultak el, majd termékeny ötleteket kaptak a buceri közvetítő vonaltól is, döntő hatást gyakorolt rájuk Bullinger krisztológiája, végül pedig Kálvin olvasása révén jutottak el a Melius által következetesen képviselt, stabilnak bizonyuló rendszerig.⁷⁰

8°. RMNy Nr. 155; Balázs, *Dávid*, 22–23, 289–290. Kiadása: Csepregi, *A reformáció nyelve*, 425–430.

66 RMK III. 507; VD 16 B 2207; Balázs, *Dávid*, 23, 290. Kiadása: BSRefK II/1. 109–115: Nr. 52.

67 „*Inter reliquas vero confessiones recepimus et subscripsimus Helveticae confessioni anno D. 1566 editae, cui et ecclesiae Genevensis ministri subscripserunt. Et quicumque confessionem nostram in synodis confirmatam et hanc confessionem Helveticam Tiguri editam aut articulos hos ex verbo Dei temere reiecerit, solverit et contrarium docuerit, iurisdictione ecclesiastica puniendum statuimus. Finis. 22. Augusti an. D. 1567.*” (Articuli maiores, RMNy Nr. 226, fol. H4v, hasonló megfogalmazás az ívjelzés nélküli ajánlás végén). Vö Tamás Juhász, *Mirabilis est cursus verbi Dei! Die Entwicklung des Helvetischen Bekenntnisses in Ungarn und Siebenbürgen*. In: Márta Fata – Anton Schindling (Hrsg.), *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155.) Münster, 2010, 63–78.

68 Lásd pl. [3] cikk. Csepregi, *A reformáció nyelve*, 427; németül: BSRefK II/1. III. E mondatban a „csatorna” szó árulkodó, hiszen ez egy Kálvinra jellemző metafora. A másik oldalon a zürichi spiritualizáló teológia emléke az, hogy a vásárhelyi szöveg János 6-ot is az úrvacsorát megalapozó ígehelyként értelmezi. A német fordítás az [5] cikkben ehhez még Kálvinhoz hű precíz igyekezettel azt is hozzáteszi, hogy Krisztus nemcsak javait közli velünk, hanem önmagát is.

69 BSRefK II/2. 55–62; III/1. 38–41; Peter F. Barton – László Makkai (Hrsg.), *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H. B. des Reformationszeitalters. III/1. 1564–1576*. Budapest, 1987, 154–158, 266–267; vö. Bucsay, *Die Lehre*, 277–281; Bernhard, *Konsolidierung*, 414–451.

70 Juhász, *Von Luther*, 329–331; Volker Leppin, *Die Formierung des siebenbürgischen Luthertums zwischen Wittenberg, Zürich und Genf*. In: Márta Fata – Anton Schindling (Hrsg.), *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen: Augsburger Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 167.) Münster, 2017, 33–56.

Az 1930–1940-es évek irodalma szívesen aposztrofálta ezt a teológiát a magyar népiségből következő autochton tanításnak. Több évtizeden átívelő kontinuitása, egyéni, eredeti vonásai valóban felismerhetők ennek a felfogásnak, de tény, hogy a magyar reformátorok olvasták az európai teológiai szövegeket, élénk kapcsolatokat áptoltak német és svájci mestereikkel, ezáltal nyitottan mérlegelték a több felől érkező hatásokat.⁷¹ A *Marosvásárhelyi hitvallás* történelmi jelentősége az, hogy szerves rendszerbe foglalta össze a helvét irányzathoz sorolható gondolatokat és egy táborba gyűjtötte ezek magyarországi képviselőit.

Erdélyben valóságos verseny indult meg a protestáns irányzatok között a nemzetközi elismerésért és támogatásért. Bár Petrovics Péternek köszönhetően Erdélyben született olyan országgyűlési határozat, amely teret adott a reformátusoknak is,⁷² törvények által tartósan elismert vallásnak a katolikus mellett ekkor csak az evangélikus számított,⁷³ s a lutheránusok kiadványaikkal tudatosan hirdették, hogy a legnagyobb német szellemi és politikai központok támogatását élvezik.⁷⁴ A nemzetközi kapcsolatrendszer megteremtésére egyidejűleg ugyanilyen erőfeszítéseket tettek a helvét szelleműek is. Ennek legfontosabb dokumentuma *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* című magyar nyelvű hitvallás Heidelbergben megjelent említett német fordítása.

Mindkét fél külföldi tekintélyekre való hivatkozással akarta tehát eldönteni azt a küzdelmet, amelyben Dávid célja egy olyan protestáns egyház megteremtése volt, amely képes egyesíteni az új ország lakosainak jó részét. Ez ugyanakkor a Habsburg-fennhatóság alatt élőkkel való egyházi közösség fenntartását is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le egész Kelet-Magyarországon, s Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek politikailag a Habsburgok uralta Magyarországhoz tartoztak. Az újabb összecsapásokban azonban Dávidnak meg kellett tapasztalnia, hogy a helvét úrvacsoratan nem képes magával ragadni a szász gyülekezetek többségét, s így az áhított egység még az Erdélyi Fejedelemség területén sem valósítható meg.

A helvét teológusok kitartó térítő munkával próbáltak híveket szerezni álláspontjuknak, hosszú ideig a fejedelmi hatalom ellenében munkálkodva, hiszen 1563-ig János Zsigmond katolikus maradt, s a protestáns felekezetek közül ő maga is csak az evangélikusokat tartotta elfogadhatónak. A helyzet 1563 táján azonban gyökeresen megváltozott. A helvét tábor fokozatos gyarapodása ekkorra vezetett el odáig, hogy immár megkerülhetlenné vált helyzetük rendezése.

71 István Schlégl, Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn. *Zwingliana* 12 (1966) 330–377; Barna Nagy, Quellenforschung zur ungarischen Reformationsliteratur unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger. *Zwingliana* 12 (1965) 191–206; Uő, Bullingers Bedeutung für das östliche Europa: Ein Forschungsbericht. In: Ernst Kähler (Hrsg.), *Reformation 1517–1967: Wittenberger Vorträge*. Berlin, 1968, 84–119; Endre Zsindely, Bullinger und Ungarn. In: *Heinrich Bullinger 1504–1575: Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*. 2. (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, 8.) Zürich, 1975, 361–382; Erich Bryner, Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen. *Zwingliana* 31 (2004) 179–197.

72 *EOE* II. 78; *EKO* 24. 52.

73 *EOE* II. 93, 98, 218, 223–224; *EKO* 24. 69, 74, 76.

74 *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totivs Barzensis prouinciae*. Coronae, 1563. *RMNy* Nr. 190; Balázs, *Dávid*, 23.

Mindebben meghatározó szerepet játszott az is, hogy Erdélybe érkezett és a fejedelem udvari orvosa, tanácsosa lett az a Giorgio Biandrata, aki a megelőző években döntő hatást gyakorolt a lengyel protestantizmus fejlődésére is. Minden jel arra mutat, hogy Biandratát és Dávidot tekinthetjük az események fő mozgatóinak. Ők járták ki a fejedelemnél 1564 elején, hogy rendezzen országos hitvitát, majd az áprilisban Enyeden tartott összejövetelnek ők lettek a kulcsfigurái. Biandrata jelentette be még a zsinat megkezdése előtt, hogy a király a lutheránus Dionysius Alesiust megfosztotta a magyar egyházak püspöke címétől, majd az ő előterjesztésére választották meg másodsor ugyanerre a posztra Dávid Ferencet. Felolvasták a király Dávidot támogató levelét, majd maga Dávid olvasta fel azon levelét is, amely Biandratát az összejövetel moderátorává nevezte ki, s megfogalmazta a legfontosabb vitakérdéseket is.⁷⁵ A királyi előterjesztésből is világos, hogy a zsinat előkészítői már számoltak a megegyezés lehetetlenségével. 1564-ben Enyeden, majd az azt követő tordai országgyűlésen elismert felekezet van, a szebeni vallásnak nevezett evangélikus és a kolozsvárinak nevezett református.⁷⁶

A felekezetszerveződés azonban nem állt meg itt Erdélyben. János Zsigmond valláspolitikája következtében Európában egyedülálló módon erősödött meg a többi felekezet mellett az antitrinitárius (unitárius) irányzat is, mely 1568-ban elnyerte a jogi elismerést, és ennek köszönhetően egy valódi népegyházat tudott szervezni.

75 Az enyedi zsinaton elfogadott *Modus concordiae* (1564), mely Kálvintól hosszú passzusokat idéz: Balázs, *Dávid*, 271–273. Kiadása: Teutsch, *Urkundenbuch*, 78–101; Barton–Makkai (Hrsg.), *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften*, 25–34.

76 EOE II. 231–232; EKO 24. 78–79. Vö. Juhász, Von Luther, 332–333; Ludwig Binder, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. (Siebenbürgisches Archiv, Ser. 3, 11.) Köln–Wien, 1976, 57–88; Krista Zach, Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen. In: Volker Leppin – Ulrich A. Wien (Hrsg.), *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66.) Stuttgart, 2005, 57–70; Balázs, *Dávid*, 23–24; Mihály Balázs, Tolerant Country – Misunderstood Laws: Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion. *Hungarian Historical Review* 2:1 (2013) 85–108.

MOHÁCS 1526–2026
REKONSTRUKCIÓ ÉS EMLÉKEZET

A Szapolyai-család az 1460-as évektől kezdve több mint egy évszázadon keresztül meghatározó szerepet töltött be a Magyar Királyság történetében. A kötetben olvasható tanulmányokból élénk tárul az első nemzedék rendkívüli karrierje, melynek köszönhetően példátlanul gyorsan lettek az ország legnagyobb földesurai. A dinasztia vagyonára, presztízsére és katonai erejére támaszkodva a második generációhoz tartozó János másfél évtizeden keresztül sikeresen igazgatta Erdélyt, és 1526-ban a magyar alattvalók többsége előtt nyilvánvaló volt, hogy őt illeti meg a Lajos király halálával elérvult magyar korona. Az írásokból megismerjük a király kül-, város- és egyházpolitikáját, udvarának művelődési viszonyait, valamint neki és utódainak, Izabella királynénak és fiának, II. János választott királynak az Oszmán Birodalomhoz fűződő viszonyát. A szövegekből kirajzolódó kép alapján a Szapolyaiak története két részre osztható. A sikeres felemelkedés után magyar királyként már kevés volt a családi háttér az eredményes kormányzáshoz. Az ország világbirodalmak hadszíntere lett, és a kiszolgáltatott helyzettel a Jagellók után a Szapolyaiak sem

tudtak megbirkózni. Bár az ország egységét nem sikerült megőrizni, a Kárpát-medence keleti területein megszervezett királyságuk így is nagy szolgálatot tett a magyar társadalomnak. Több évszázados felejtés után ez a kötet az utolsó magyarországi királyi dinasztia méltányos értékelésére vállalkozik.

Ára: 3900 Ft

